

УДК 94(497.11 Ниш)"1915/1916"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2020.1.ant.47-65>

Оригинални научни рад

Примљен: 22. 8. 2019.

Прихваћен: 26. 11. 2019.

Дејан Д. АНТИЋ

Департман за историју

Филозофски факултет, Ниш

dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

Ниш под окупацијом у Првом светском рату – крај 1915. и почетак 1916. године

АПСТРАКТ: Рад доноси нове податке о збивањима у Нишу и околини током првих месеци окупације Краљевине Србије у Великом рату (1915–1918). На основу докумената стране и домаће провинијенције, извршена је анализа процеса и послова на успостављању војног и цивилног система окупаторске власти, са посебним освртом на положај српског живља и здравствене прилике у самом граду.

Кључне речи: Ниш, бугарска окупација, Бугари, немачка војска, српски народ

Бугарска и немачка војска у Нишу

Због безбеднијег географског положаја у односу на престони Београд, Ниш је од почетка Великог рата све до јесени 1915. године представљао најважнији војно-политички центар у ратом захваћеној Краљевини Србији. У њему су, према одлуци регента Александра Карађорђевића, на лето 1914, смештени: народна скупштина, влада, бројна министарства, државна администрација, политичари, дипломате, те је с правом носио назив ратне престонице Србије.¹ Међутим, тридесет и седам година након склапања Санстефанског мировног

1 *Ниш ратна престоница Србије 1914/1915*, прир. Бојана Нешић, (Ниш: Народни музеј Ниш, 2014), 33.

уговора, сан присталица великобугарске идеологије се остварио.² На јесен 1915, након жестоке војне офанзиве немачко-аустроугарских трупа са севера и напада бугарских армија на Краљевину Србију са истока, Ниш су напустиле јединице српске војске. Почетком новембра нишку котлину запоседају бугарске окупационе трупе.³ Распоређивање окупационих снага изведено је у складу са споразумом чланица Савеза централних сила постигнутим у седишту немачке врховне команде у Плесу, где је дефинисана будућа територијална надлежност Аустроугарске, Немачке и Бугарске. Нишки округ је, према постигнутом договору, имао припасти Бугарској, а расподелу је требало реализовати након слома Краљевине Србије.⁴ У том контексту пројектована је и нова западна граница велике бугарске државе која је избијала на десну обалу Велике Мораве.⁵

По уласку у Ниш 6. новембра 1915, бугарске јединице су заробиле око 200 деморалисаних српских војника, који су се тога дана без већег отпора предали освајачима. Приликом запоседања Фабрике дувана дошло је и до окршаја са преосталим српским војницима, чији је отпор брзо савладан.⁶ Окупаторске снаге су током прегледа нишке Тврђаве пронашле два напуштена топа српске војске, 40 пушака разних калибара, као и војнички и санитарски материјал. Коначно, плен бугарских војника по успостављању потпуне контроле над градом са околином износио је: 42 стара турска топа различитих калибара, неколико хиљада манлихерових, маузерових и берданових пушака, велика количина муниције, неколико аутомобила, чети-

2 Христо Мутафовъ, *Пръзъ Сърбия Въ походъ съ 9-та дивизия*, (София: Печатница Радикал, 1917), 90. - Ниш је према Санстефанском мировном уговору из 1878. године првобитно требало да припадне Кнежевини Бугарској, али је залагањем Аустроугарске и због притиска српског кнеза Милана Обреновића, Нишки округ, самим тим и Ниш, на крају припао Кнежевини Србији. Бугарска се због тога сматрала оштећеном страном и у ратовима из 1885. и 1913. против Србије стављала је освајање Ниша као свој приоритетни задатак. Видети: Никола Јовановић, „Борба за Ниш на Берлинском конгресу“, *Нишки весник* II/2000, 6-7.

3 Мутафовъ, *Пръзъ Сърбия*, 90-91.

4 Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845-1926*, књига II, (Београд: Нова Европа, 1990), 361. - Дефинитивно разграничење заузетих територија формулисано је по споразуму који је потписан 25. јула 1916. године. Територија коју је до тог времена држала немачка 11. армија предата је Аустроугарској, а један део и Бугарској. Архив Србије (АС), фонд Војни Генерални Гувернман (ВГГ), одељење за искоришћавање жетве (XVI), документ 3, № 1003.

5 АС, ВГГ, XVI, док. бр. 34, № 1064.

6 Георги Василев Шкодров, Кирил Христов, *Бойна история на 10-и пех. родопски полкъ*, (София: Печатница на Военно-книгоиздателския фондъ, 1942), 171.

ри камиона, неколико радионица, већа количина санитарског материјала, шест вагона са уљем, око 700 неоштећених вагона – од тога један који је био пун јечма, брашна, неколико складишта са материјалом, око 100.000 пари веша, 500 пумпи за воду и око 5.000 српских заробљеника, који су се предали, били заробљени или затечени као рањеници и болесници по болницама.⁷

Прва јединица бугарске војске која је ушла у напуштени Ниш био је 10. бугарски пешадијски пук. По уласку, припадници ове формације су започели са успостављањем окупационог поретка. Њихов пук је био смештен у Коњичкој касарни на Црвеном крсту, али не у самом објекту, већ у пољу, због страха бугарских војника од заразе која је само пар месеци пре слома Србије односила животе Срба и Аустроугара. Српски и непријатељски болесници су се скупа лечили у Првој резервној болници (зграда Коњичке касарне) и зато Бугари нису смели да запоседају њене бараке, коњушнице нити главну зграду.⁸ Наређена је темељна санитарна провера у овом и у другим војним објектима.⁹ Нешто касније су почеле да пристижу и друге бугарске јединице. Командант батаљона 33. пешадијског пука је у 18.40 часова био на нишавском мосту, чекајући команданта пука и дивизије. Потом су сви скупа ушли у Ниш, уз музику и војнички поклич „Ура!“ Његов пук се сместио у касарни 2. пешадијског пука „Књаз Михаило“ на Бубњу, а војници су учествовали у патролирању те исте вечери. Командант пука је послао извештај команданту армије да су, након уласка војника, многе куће и радње биле опљачкане, као и да је некако успостављен ред.¹⁰

Бугарски војници су ушли у напуштену некадашњу ратну престоницу Србије са песмом „Савезници разбојници“ (Съюзници Разбойници), којом су најављивали освету због пораза у Другом балканском рату.¹¹ Велики број грађана је успео да се евакуише са српском војском или да се склони ван града. Међутим, поједини озлојеђени

7 *Българската армия въ Съветовната война 1915–1918 г.*, том IV: Войната срещу Сърбия през 1915 година – Настъплението на I армия към долината на р. Морава и това на северната група от II армия към Лѣсковецъ и Прищина отъ 22-и до 31-и октомврий, (София: Министерство на войната щаб на армията-военно-историческа комисија, 1940), 356.

8 *Исто.*

9 Централен военен архив Велико Търново, (ЦВА), фонд Гарнизон-Ниш (ф. 1626), оп. 1, а. е. 1, л. 11.

10 *Българската армия въ Съветовната война*, IV, 352–354.

11 Песма настала у шовинистичким круговима у Софији након Другог балканског рата. Била је веома популарна међу бугарским националистима за време

грађани, којима је ратни вихор уништио све, излазили су из својих кућа и говорили долазећим непријатељским војницима о нередима који су српски војници начинили приликом повлачења. Тако су Бугари затекли ружну слику напуштеног Ниша.¹²

Војници цара Фердинанда су марширали освојеним улицама на путу ка Саборној цркви, како би обавили молитву-захвалницу.¹³ Убрзо су били размењени бројни телеграми између начелника штаба активне армије бугарске војске (Щаба на Действащата армия), премијера и краља Фердинанда. Генерал Жеков је јављао како је „тврђава Ниш пала, како се завиорила бугарска застава која ће ту остати до вечности“. Чланови Радославовљеве владе су послали своје честитке бугарској војсци, а честиткама се придружио и сам Фердинанд.¹⁴

У процесу успостављања и учвршћивања окупационе власти именовани су нови руководиоци. За команданта града Ниша (7. XI), постављен је мајор Илија Атанасов (Илија Атанасовъ), командант 42. пешадијског пука, а убрзо (10. XI) заменио га је генералштабни мајор Димитар Азманов (Димитър Азманов), раније бугарски војни аташе у Нишу. За начелника војног гарнизона је одређен генерал-мајор Стефан Нерезов (Стефан Нерџзовъ), дотадашњи начелник штаба 9. пешадијске дивизије. За градоначелника је 7. новембра постављен Стефан Иванов (Стефан Ивановъ), затим (20. XI) Стефан Чапрашиков (Стефанъ Чапрашиковъ), бугарски отправник послова у Нишу из времена када је Бугарска још увек била неутрална земља. Одмах након што је допутовао из Софије, Чапрашиков је одржао свечани говор, наглашавајући у њему како је радостан што се поново враћа у Ниш, али овога пута под другим околностима.¹⁵ За председника општине је постављен Демјетров.¹⁶

Са бугарским војницима су ускоро у Ниш ушли и немачки. Генерал-фелдмаршал Август фон Макензен (August von Mackensen), немачки заповедник удружених војних снага Централних сила које

Великог рата, па је у то доба постепено потискивала и познату бугарску државну химну „Шуми Марица“.

12 Мутафовъ, *Прѣзъ Сърбия*, 91; *The Accusations Against Bulgaria (Official documents presented to the Peace conference by the Bulgarian delegation, (Chicago, 1919)*, 17; Даглас Мериведер Долд, *Авантуре на Балкану 1915*, прир. Љиљана Дожић, (Нови Сад: Архив Војводине, 2018), 18, 39, 40.

13 Долд, *Авантуре на Балкану 1915*, 19.

14 *New York Tribune*, Vol-No, LXXV-25.193, Sunday, November 7, 1915, 1.

15 *Българската армия въ Свѣтовната война*, IV, 340, 344; ЦВА, Фонд Щаб на Действуващата армия (1912-1918) (даље: 40), оп. I, а. е. 203, л. 116.

16 Долд, *Авантуре на Балкану 1915*, 51.

су учествовале у нападу на Краљевину Србију, издао је наређење да бугарска Прва армија по заузећу Ниша крене у сусрет немачкој војсци. Бугари су чекали спајање на Јужној Морави, коју су назвали *Бугар-Морава*. Том приликом је дошло до првог сусрета савезника из снага Централних сила у Првом светском рату који су се борили против Србије. Прецизније, то су били делови немачке 101. пешадијске дивизије и они су ушли у Ниш, где су се већ налазиле бугарске трупе.¹⁷

За то време, остатак дивизије је учествовао у изгону српске војске из суседног Топличког округа. Ситуација се драстично изменила на штету српске војске након пада Гревца, важног упоришта између Малог и Великог Јастрепца. Браниле су га већ преморене српске јединице 3. прекобројног пешадијског пука и биле су потучене 12. новембра, након чега су морале да одступе ка селу Џигољу. У помоћ су затим пристигле јединице одбране Београда, које су се повлачиле према овом правцу. Према извештајима немачких команди, у покушају да поврате Гревац, развиле су велике борбе, које су се затим пренеле на линију Рашица–Ђуревац–Врбовац.¹⁸ Поред немачке 101. пешадијске дивизије, која је раније овладала Гревцем, ангажоване су и снаге 103. и 107. дивизије 11. резервног корпуса. Борбе су трајале до 14. новембра, када је 105. дивизија достигла предњим делом село Штитаре.¹⁹

Немачки губици приликом освајања Гревачког седла су били 30 погинулих, 100 рањених и није било заробљених. Погинули војници из 101. пешадијске дивизије су потом пренети и сахрањени на Нишком гробљу испод Горице, уз све војне почасте и у присуству њиховог команданта, генерала Адолфа фон Ешча (Adolf von der Esch).²⁰ Тако су се грађани тих новембарских дана могли упознати са новим освајачима – царском немачком војском, која се, након крсташких година у средњем веку, поново обрела у Нишу, овога пута као непријатељ.

17 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига XI: Опште одступање српске војске – прва фаза: одступање главне снаге на западну и јужну Мораву, (Београд: Штампарија „Уједињење“, 1927), 269; *Amtliche Kriegs-Depeschen nach Berichtendes Wolff'schen Telegr.-Bureaus*, Band 3 (1. August 1915 bis 31. Januar 1916) (dalje: AKD, III), (Berlin, 1916), 1005; *Българската армия въ Свѣтовната война*, IV, 295–296.

18 ИАН, лични фонд Стојана Николића, кутија 2, Заповест команданта Комбиноване дивизије I позива, Прокупље, 30. октобар 1915, л. 530.

19 *Българската армия въ Свѣтовната война*, IV, 815; AKD, III, 1021.

20 AKD, III, 1019–1022; Архив Југославије (АЈ), фонд Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1919–1929 (1918–1933) (даље: 69), ф. 128, јединица описа, 182, л. 30.

Према записима америчког очевица, немачка војска се понашала истоветно као и крсташка, која је на свом походу за Свету земљу пролазила кроз градове, пљачкала, пустошила и чинила велика недела. Даглас Долд ће историји оставити запис да је тог поподнева, око један сат, саопштено како је више од 80.000 немачких војника промарширало улицама Ниша, испод тријумфалне капије, подигнуте за дочек престолонаследника Бугарске. Немачку војску је примио генерал Бојацијев и немачки командант Шварг. Коњица, артиљерија, пешадија, пољске кухиње, кола за поправку, пољски телеграф и телефон, бициклички корпуси, болничке јединице, велики камиони, ковачке радионице на точковима – сви су тог истог дана прошли кроз Ниш.²¹ Целокупна војска је исте ноћи смештена по кућама. Владајући се без икаквих устезања, немачки војници су починили велики број разбојништава, деструкција, силовања и зверстава. Под дејством алкохола, бахатог понашања, пљачкали су и уништавали све што би се нашло испред њих. Ови војници су сутрадан напустили Ниш, али су дошли други, по речима Долда, са још горим понашањем. Извештаји из читавог града су били једном речју поражавајући. Неколико жена је починило самоубиство; сви су се бојали најгорег и били су спремни да почине исто. Немци су сместили коње у Саборном храму, пребили двојицу бугарских жандарма који су покушали да их натерају да оду. У малој цркви изван града исцепали су и исекли иконе и оскрнавили целу грађевину. Оваква ситуација је потрајала неколико дана, све док су немачке трупе пролазиле кроз Ниш.²²

Немачка етапна зона је након протеривања српске војске у Албанију обухватала целокупну територију Македоније, један део Косова и Метохије, као и Борски рудник и линију железнице на левој обали Велике Мораве. Управа овог сектора била је у рукама 11. етапне инспекције са седиштем у Нишу.²³

Немачки војници који су остали у граду сместили су се у Коњичку касарну на Црвеном крсту, док је болница била у једној од командних зграда, баш као и болница у време док се у граду налазила српска војска.²⁴

21 Долд, *Авантуре на Балкану 1915*, 58–62.

22 „Мала црква“ изван града из записа америчког сведока јесте Пантелејска црква, јер је после рата Српска православна црква поднела извештај о њеном скрнављењу од стране немачких војника. Видети: АЈ, 69, ф. 67, јед. оп. 110, л. 16.

23 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, (Београд: СКЗ, 1984), 342.

24 ЦВА, ф. 1626, оп. 1, а. е. 1, л. 47.

Формирање војне и цивилне власти

Заузетим градовима и местима у окупираној Србији који су се нашли под контролом бугарских власти управљали су градски начелници (управитељи града - градоначелници) и команданти града, који су некада били војни, а понекад и цивилни. Сваки град (варош) имао је *градоначелство* (буг. *градоначалство*) или општину, која је управљала округом, као и команду града (буг. *комендантско управление*). Градови су били дељени на квартаве (рејоне). Сваким кварталом руководила је рејонска милиција. У већим градовима (Ниш и Скопље) постојале су и етапне команде бугарских или небугарских (немачко-аустроугарских) војних власти (буг. *етапно коменданство*, нем. *Etappenoberkommando*), а такође и утврђен пункт (буг. *укрџпенџ пункт*), као нека врста војне јединице за заштиту града од евентуалног напада. Софијски утврђени пункт је за време рата деловао у Нишу све до повлачења бугарске војске из града. Бугарски етапни командант је био пуковник Дреков (Дрековџ) а немачки мајор Франц (Franz).²⁵

Већ 17. новембра 1915. главномандујући бугарске армије, генерал-мајор Никола Жеков је издао у Ћустендилу наређење о формирању Војно-инспекцијске области „Морава“ (*Моравска военоинспекционна област*). Задатак јој је био да обједини војну и цивилну власт у Моравској административној области, односно на подручју Нишког, Топличког, Врањског, Пиротског, Зајечарског, Пожаревачког, Неготинског и Ћупријског округа. Званично је формирана 6. децембра 1915. са штабом у Нишу, а за првог начелника области постављен је генерал-лајтнант Васил Кутинчев. Седиште Војно-инспекцијске области налазило се све време окупације у згради старог Начелства у Нишу. Поред седишта инспекцијске области, у истој згради била су смештена политичка и војна изасланства држава-чланица Централних сила и неутралних земаља (Холандија, Сједињене Америчке Државе, Швајцарска и др). Поред аустроугарског, немачког и турског дипломатског посланства, налазили су се и њихови официри за везу, подређени војним командама у Београду (аустроугарски), од-

25 ЦВА, фонд Софијски Укрепен пункт (1913–1917) (даље: 296), а. е. 3, л. 12; АС, ВГГ, одељење XX, док. 369. Bevollmächtigter Generalstabsoffizier des AOK. (G. Q.), Op. Nr. 2702, Nish, am 22. dezember 1915; АЈ, фонд Министарства иностраних послова КЈ - Дирекција за уговоре (1919–1929) (даље: 334), ф. 643, јед. оп. 1903–1904, л. 110.

носно у Крагујевцу (немачки). Нешто касније је организована и обавештајна служба.²⁶

У извештају нишког окупационог градоначелника од 9. децембра, који је упутио штабу 41. пешадијског пука бугарске војске, стоји да је град подељен на четири рејона, са исто толико полицијских станица. Њима је командовао по један састав. Самој полицијској служби у време подношења извештаја стављена су на располагање 22 стражара. Међутим, то је било недовољно, па је затражено да се преко Министарства унутрашњих послова обезбеди минимум 120 људи, 30 коња и још 15 старијих полицајаца.²⁷ Полицијску службу је у почетку, поред полицијског ескадрона при штабу 1. армије, вршила и специјална чета (Колояздачната рота). Бугарски полицајци на бициклама су стигли 13. новембра из Белоградчика и, поред одржавања реда у граду, одређени су за проверу путника на линијама: Ниш – Бела Паланка – Пирот, Ниш–Мезграја–Власотинци–Лесковац, Ниш–Лесковац и Ниш–Алексинац. Чета је ускоро успоставила и своје карауле, настављајући са обављањем полицијске службе у граду све до 1. децембра, када одлази у Лесковац.²⁸

Бугарска власт је такође издала наредбу за предају оружја и муниције.²⁹ Према заповести № 866 (18. XI 1915), сви здрави и способни грађани за војну службу, од 18 до 50 година, као и заробљеници имали су да се ставе на располагање етапном команданту због слања у заробљеништво. Крајем месеца, 31. новембра, начелник Утврђеног пункта је наредио да се остави по осам заробљеника како би служили по караулама, док је још 100 заробљеника издвојено и прикључено артиљеријским јединицама за оправку топова или њи-

26 АС, ВГГ, обавештајно одељење - XVII, № 189; Небојша Ђокић, „Бугарске војне јединице у саставу Моравске војно-инспекцијске области“, *Лесковачки зборник* LVII, (Лесковац, 2017), 150; Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 342. - Треба напоменути да су при ВАО „Морава“, формиран и још: Интендантски магацин (1916), Обавештајни и Биро за тражење и обележавање војних гробаља (1917). У саставу Обласне команде било је и неколико војних формација: Интендантска рота, Војни и инжењеријски парк, Брдски (планински) батаљон и Штаб за сигурност железничких пруга. Видети: ЦВА, 1548, оп. 2, а. е. 16, л. 40; а. е. 18, л. 260; а. е. 19, л. 70; а. е. 22, л. 123.

27 ЦВА, фонд Гарнизон-Ниш (даље: ф. 1626), оп. 1, а. е. 1, л. 15.

28 *Българската армия въ Свѣтовната война*, IV, 999; *Българската армия въ Свѣтовната война 1915–1918 г*, томъ V: Косовска операција, (София: Министерство на војната цаб на војската-воено исторически отдел, 1946), 710.

29 Долд, *Авантуре на Балкану 1915*, 43.

хово вађење из Нишаве и из земље.³⁰ Заробљеници су придодати 1. армијској радионици, радећи притом са бугарским мајсторима на оправкама манлихерових, српских и руских пушака и топова. Иста радионица је успела да до краја 1915. године поправи и оспособи 131 топ, два лафета и 17.750 пушака.³¹

Многи грађани, забарикадирани у својим кућама, нису чули за пометнута наређења те нису ни поступили по њима. Бугарски војници су стога претраживали куће у потрази за оружјем и муницијом која није предата, па су зато многи били ухапшени. Амерички чланови Колумбија експедиције покушали су да посредују између преплашеног становништва и бугарских власти и помогну несрећним људима. Такође, сматрали су и да је дошао тренутак да се залихе хране из хуманитарне помоћи којом су они управљали поделе гладном становништву. Ове планове је осујетио улазак немачке војске у град.³²

Заведен је и полицијски час па се становништво морало пријавити бугарским властима ради пописа. Етапни командант је наредио попис свих мушкараца и жена од 18 до 60 година који су се затекли у граду након уласка војске.³³

У наредби генерала Кутинчева од 14. децембра 1915, у први план било је стављено бугарским јединицама да одрже ред и мир у оквиру закона и престижа власти, а исто тако да гарантују живот, посед и част становништва.³⁴

Бугарске војне и цивилне власти су задржале српску административно-територијалну поделу, али су у селима поставиле нове општинске одборе са новим председницима, који су били обавезни да око руке носе бугарску тробојку са грбом и за свој рад одговарали Министарству унутрашњих дела и здравља. За кметске намеснике, тамо где нису могли да пронађу њима лојалног поданика који би

30 АЈ, 334, ф. 643, јед. оп. 1903–1904, Командиру 9 Етапенъ пунктъ, Нишъ, 13. ноемвриј 1915. г.; Записка отъ Щаба на Нишкия Укрѣпенъ пунктъ № 37, Нишъ, 17. ноемвриј 1915. г.; № 87, Нишъ, 19. ноемвриј 1915. г.; Долд, *Авантуре на Балкану 1915*, 46.

31 *Българската армия въ Свѣтовната война*, IV, 1001; *Българската армия въ Свѣтовната война*, V, 735.

32 Долд, *Авантуре на Балкану 1915*, 55.

33 АЈ, 334, ф. 643, јед. оп. 1903–1904, Щабъ 41-и пѣх.полкъ-Етапния Комендантъ, Нишъ, 2. декември 1915. г.

34 Секула Јокимовић, „Топлички устанак у светлу бугарске документације“, *Топлички устанак 1917. године*, прир. Б. Ђ. Поповић, (Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, 1997), 333–334.

обављао ту дужност, постављали су Бугаре.³⁵ Положај председника села био је двоструко непријатан. Мало су које њихове одлуке могле да прођу и добију одобрење бугарских општинских власти. Због сарадње са тим истим властима, имали су непријатна искуства за време Топличког устанка од четника и војвода или након завршетка рата од нових власти Краљевине СХС.³⁶

Нишко становништво у новим околностима

Нишко становништво је дочекало окупатора са видљивим страхом и зебњом, упркос америчком посредовању и гаранцијама појединих бугарских официра како се неће примењивати репресалије и друге казнене мере. Један разлог за бригу Нишлије су виделе у могућој освети због изгубљеног Балканског рата, други због великих бугарских губитака у борбама против српске војске.³⁷

Бугарске војне и цивилне власти нису веровале становништву. Увек су сумњале у његову искрену лојалност. Још је 15. децембра издата наредба за предају скривеног оружја и запређено је смртном казном.³⁸ Затим је уследила наредба да се добровољно преда и крупна стока или ће у противном бити извршена насилна реквизиција. Пошто добровољаца није било, специјална комисија, састављена од нижих официра из Другог плевенског окружног армијског ешалона, одузела је укупно 69 волова и бивола од нишких грађана. Немци су исто тако од Ђорђа Пековића на силу одузели два вола и једна воловска кола.³⁹ Мржња се нарочито појачала након што је, из потпуно непознатих разлога, у фебруару 1916. године експлодирало једно складиште са муницијом. Том приликом је погинуло и рањено 40 бугарских војника. Због овог догађаја је било ухапшено 50 Нишлија, а сви су затим били злостављани у затвору.⁴⁰

35 Петко Марјановић, *Топлички устанак 1917. године*, (Прокупље: Екстра БИС, 2017), 13; Предраг Видановић, *Пиротски крај у европском вртлогу 1912–1918 (историјски приказ посвећен становништву пиротског краја)*, (Пирот: Историјски архив, 2015), 124.

36 Видановић, *Пиротски крај*, 124.

37 ВА, пописник (даље: п.) 7, кут. 78, ф. 1, рег. бр. 1/16, л. 2.

38 АЈ, 334, ф. 643, јед. оп. 1903–1904, Нишко Градско Обџиско Управлење, Нишњ, 2. декембри 1915. г.

39 АЈ, 334, ф. 643, јед. оп. 1903–1904, Списъкъ на прегледанитѣ отъ комисиѣта волове и кола отъ II ги Плевенски окруженѣ Армейскй етамалатенѣ ешалонѣ, Нишњ, 23. 11. 1915. г.

40 *The Farmer and Settler* (1916), Vol. XI – No. 8, Friday, February 25, 1916, 4.

Анализирајући број становника у Нишу пре почетка рата (без великог ратног прилива избеглица) и званични попис који су спровели бугарски органи власти, види се да је око 4.000 становника погинуло у борбама, умрло од рана или заразних болести, умрло ван ратних активности, повукло се са српском војском у Албанију или завршило у заробљеничким и интернирским логорима. У односу на период пре рата и ако се изузму српски рањеници по болницама који су били из других крајева, Ниш је био видљиво демографски смањен. Пошто је велики проценат радно и војно способног мушког становништва ушао у овај број демографских губитака, наталитет у Нишу био је минималан. Од доласка бугарских власти до краја године, рођено је укупно 13 српске деце. У односу на предратне године, број рођених и крштених није био велики ни до половине 1916. Рођено је 80 деце и то: 31 дечак и 49 девојчица.⁴¹

Остајући привремено без војске и владе, становништво се у окупираној земљи (по градовима, варошима и селима) морало покоравати наредбама, заповестима и правилима нових освајача. За српску војску нису знали да формално постоји до оног тренутка док нису стигла прва војничка писма са Крфа, из Солуна, Северне Африке, Француске и свих оних места у којима су се налазили војници и старешине након многих ратних изазова.

С друге стране, официри, подофицири и војници, далеко од своје отаџбине, упознавали су се са стањем у напуштеној земљи и то искључиво путем новина земаља Централних сила или још увек неутралних (САД, Холандија, Швајцарска и др.). Један од њих ће записати да је у листу *Illustrierter-Kourir-Journal*, који је излазио у Цириху, видео слике из Ниша: пијацу, сељаке и сељанке на пијаци и бугарске заставе. На истој фотографији виде се јасно и црни барјаци, којих је такође било и у време епидемије заразних болести.⁴²

Црне барјаке је забележио и мађарски новинар који је ушао са бугарском војском у град: *Нишке улице су широке и пријатне и чине добар утисак на странца. Преко већине кућа вијоре се заставе, или беле, као знак пријатељства, или бугарске. Скоро свака кућа такође има малу црну заставу и црну драперију преко врата, што указује на*

41 СО Ниш, Матична служба, Књига Цркве Нишке Храма Св. Отца Николаја за уписивање рођених 1915, 1916. година; Књига рођених Храма Св. Архангела 1915, 1916. година. - Књиге рођених за другу половину 1916. године и за целу 1917. годину нису сачуване.

42 *Ратна престоница Ниш 1914–1915*, прир. В. Петровић, (Ниш: Просвета, 1996), 266.

то да су становници куће у жалости. Читав Ниш даје један утисак да су сви у жалости, јер нисам видео двадесетак кућа без црних драперија и застава. Такође је могуће да се ови знаци жалости излажу како би симболизовали трагичну судбину града и Србије. На улицама свака жена носи црну одећу, а мушкарци имају широки црни флор на рукавима. Био сам у кући хемичара Јовановића. У овој кући је била постављена црна застава. И поред тога што ме је жена примила очигледно незадовољна, госпођа је изјавила да ми не може пружити било какву информацију. Питао сам је да ли је изгубила неког у рату, јер сам могао видети црну заставу која се вијори преко куће. „Да“, одговорила је. „Изгубила сам рођаке и сина у рату, али су служили у мађарској војсци, јер су били Срби из Мађарске. Међутим, ја сам се вратила свом народу чим је избио рат.“⁴³

Српски Црвени крст, настављајући своје деловање на Крфу, покушао је некако да дође у контакт са бугарским Црвеним крстом у Нишу како би добио сазнања о становништву, као и о рањеницима који су остали у болницама након повлачења. Било је неопходно и да се омогући несметана размена заробљеника, поштанских дописница, писама, новца и сл. Међутим, бугарски Црвени крст за ово није имао никакво разумевање. Одбори Српског црвеног крста у Нишу, Скопљу, Лесковцу, Врању, Пироту и у другим местима нису признали. Једном речју, српски Црвени крст за Бугарску није постојао и бугарски Црвени крст стога није хтео да води никакву преписку.⁴⁴ Нешто већи успех имао је руски Црвени крст, који се распитивао за своје лекаре који су остали у граду након повлачења српске војске. Преко холандског отпавника послова добио је информацију да се особље налази у добром стању. Медицинска мисија доктора Спаског је једно време задржана у граду, а потом је упућена у Тустендил ради лечења болесника од заразних болести.⁴⁵

43 *The Sphere* (1916), Vol. XV – No. 4, january 22, 1916, 94.

44 *Српско Друштво Црвеног крста. Извештај 1912–1920*, прир. В. М. Суботић, (Београд: Штампарија С. Раденковића, 1921), 677. - Нешто касније, искључиво посредством швајцарског Црвеног крста биће направљена веза између српског Црвеног крста који је радио у Женеви и бугарског Црвеног крста. У *Српским новинама*, које су почеле да излазе на Крфу, појавиће се 27. априла 1916. први списак породица из окупираних градова и места под бугарском влашћу које се распитују за оне који су у јесен 1915. отишли тамо далеко. Видети: *Српске новине*, год. 1916, бр. 3, 14. април 1916, 2.

45 Галина Игоревна Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917*, (Београд: Инфинитас-Књигакомерц, 2010), 162, 164.

Након успостављања цивилне (административне) власти, грађанство Ниша се информисало сличним методама као и за време српске власти. Тако ће остати до краја окупације и рата. Разлика је била само у томе што је добошар заповест (наредбу) најпре читао на бугарском а потом српском језику и што је добошар морао бити поданик Бугарске. Други вид давања важнијих објава били су плакатирано прогласи. Поред бугарских истицани су и немачки.⁴⁶

Прва мера новоуспостављене бугарске власти у граду која се тицала становништва била је увођење нових исправа. Највећа пажња је била посвећена издавању објава за путовања, тзв. *откритних листова* или неке врсте мини пасоша у ондашње време. Будући да су се у појединим крајевима Србије још увек водиле борбе између одступајуће српске војске и снага Централних сила, у почетку је избегавано да се издају ови документи, јер се страховало да се путници лако могу прикључити српској војсци или служити као курири за преношење важних информација. У таквим околностима, *откритне листове*, на самом почетку, издавале су искључиво војне власти (етапно команданство). Углавном су допуштани одласци из града у пречнику од 10 километара, тј. по селима једног дела Нишког среза. Свако лице притом је било у обавези да исправу покаже бугарском официру, подофициру или општинском и среском управитељу. Објаве за путовање су издаване и путницима који су имали да заврше неки посао за потребе бугарских органа власти (попис домаћинства, стоке, кола, фуражи, кућа, утврђивање штете на мостовима и пругама, реквизиција и др.). Тек касније, након што су војне операције у јужној Србији и Македонији биле завршене, допуштени су одласци и до удаљенијих места, превоз возом и сл. У почетку саобраћај на релацији Ниш–Скопље и Ниш–Софија није био у функцији, због оштећења пруга и мостова, па је само била пуштена линија према Лапову.⁴⁷ Међутим, поједини обласни команданти су издавали путне исправе у којима су се разлози путовања знатно разликовали од оних који су прописани заповешћу команданта ВИО Морава. Зато је уследила заповест из Софије (№ 53 од 5. II 1916) у којој се каже да се

46 ВА, ВКС, п. 7, кут. 78, ф. 1, рег. бр. 1/16, л. 2.

47 АЈ, 334, ф. 643, јед. оп. 1903–1904. Етапно Комендатство № 151, Нишњ, 18. 11. 1915. г; Начелство округа Зајечарског – команданту места Зајечар, Зајечар, 12. јануар 1919. године.

путна исправа издаје само за случај смрти, болести и приватних полова који морају бити оправдани најпотпунијим доказима.⁴⁸

Када је реч о здравственим приликама, потребно је нагласити да је у Нишу одмах након уласка бугарске војске владала несташница хране, огрева и бензина. Телеграмом № 917 од 26. новембра окупациони командант 9. пешадијске дивизије је наредио да се град снабде намирницама из Лесковца и да се у ту сврху обезбеди 100 кола хране.⁴⁹

Према изјави заробљеног бугарског наредника Атанаса Ђорђева у штабу српске Комбиноване дивизије, његови саборци су успели да у Нишу заробе око 3.000 српских војника, али се ту углавном радило о рањеницима и болесницима који су били затечени по болницама.⁵⁰ Окупациони командант Нишког гарнизона је наредбом № 9 од 15. децембра указао на појаву заразних болести у појединим крајевима Нишког округа, потом изричито забранио одлазак из града у потенцијална места заразних жаришта.⁵¹

Само у периоду од 18. новембра 1915. до 13. јануара 1916. године, у бугарским болницама 1. армије налазило се 2.543 рањене особе и 931 болесник, укупно 3.474 људи. Специјална бугарска војна комисија је извршила инспекцију свих постојећих болница, прегледала рањене и болесне и одређивала ко ће бити евакуисан на лечење у Бугарску. Од укупног броја болесника, 756 их је умрло, 19 остало на лечењу, док су остали оздравили. У Нишу су умрла и исто тако сахрањена 32 бугарска војника и старешине. Све до 20. јануара 1916. на лечењу се по нишким болницама налазио 831 бугарски рањеник или болесник и више од 3.000 српских. Највише бугарских рањеника је пристигло након тешких борби које су се водиле на простору између Ниша и Прокупља у периоду од 28. октобра до 13. но-

48 АЈ, 334, ф. 643, јед. оп. 1903-1904, Заповѣд по окупационнија районѣ на 11-й опълченски полкъ, Нишъ, 26. 12. 1916. г.

49 АЈ, 334, ф. 643, јед. оп. 1903-1904, Подрученъ Етапенъ интендант магазина 9. дивизия – Етапное Командантство, Нишъ, 13. 11. 1915. г.

50 ИАН, лични фонд Стојана Николића, кутија 2, Командант Комбиноване дивизије – команданту Тимочке војске, Мерошина, 30. 10. 1915. г, л. 522. - Из умрлица које су достављене из Бугарске, види се да се ту ради махом о људима рођеним изван Нишког округа, прецизније, о рањеницима који су у саставу тимочке војске бранили Ниш са севера, као и о групама Одбране Београда, које су водиле тешке борбе од напуштања Београда до доласка у Прокупље.

51 ЦВА, 1626, оп. 1, а. е. 1, л. 12.

вембра 1915. године. У овим борбама је из 1. софијске дивизије избачено из борбеног строја 2.417 војника.⁵²

Нишка војна, као и 2. резервна болница, након повлачења српске војске, доживеле су пустошење. Све залихе су биле одузете и уништене, па су болнице практично остале без анестезије, морфијума, алкохола и других лекова који су стално били потребни. Завоји и газе су отварани и били тако прљави да их је било немогуће користити. У Војној болници прозори су били разбијени од експлозије, а прашина и прљавштина која се накупила није се могла очистити без додатне помоћи. Нешто касније заробљени српски војници су били упуслени на рашчишћавању болнице, у којој је и по доласку бугарских окупационих трупа остало да ради осам Американаца. Међу њима су била три лекара, а остало медицинске сестре и преводиоци – који су наставили да збрињавају рањене и болесне. Осим лечења део преосталог особља вршио је и сахрањивање умрлих.⁵³

Бугарским трупама је током јесени и зиме 1915/16. године, по повлачењу главнине српских снага, пошло за руком да на територији Ниша без великих напора образују готово све елементе војне и цивилне окупационе власти. Дошавши са намером да ту и остану, Бугари нису превише марили за потребе цивила, већ су их максимално експлоатисали и понижавали. И немачке трупе којима је Ниш био једна од главних транзитних станица вршиле су терор и насиље над војно неспособним становништвом. У таквим околностима положај преосталог српског живља у Нишу током окупације 1915–1918. може се окарактерисати као изузетно тежак и несносан.

Када је реч о самом освајању Ниша, оно је у идеологији великобугарских мислилаца имало велики значај по њихову државу, не само у симболичком већ и у геостратешком и геополитичком смислу. На основу бројних докумената и новинских натписа из тога времена, примећујемо да су многи високи бугарски официри и истакнути политичари били уверени да у долини Нишаве Србије нема и да

52 *Българската армия въ Свѣтовната война*, V, 746; ДВИА, фонд Военно-инспекциска област Морава (даље: 1548), оп. 2, а. е. 16, л. 106; АЈ, 334, ф. 636, јед. оп. 1888–89, Начелство округа Нишког – команданту места Ниш, Ниш, 5. фебруар 1919. године.

53 Долд, *Авантуре на Балкану 1915*, 40–41.

је више никада неће ни бити. Отуда преданост и марљивост војних и цивилних бугарских структура на успостављању новог поретка и обнови и изградњи инфраструктуре на просторима окупираног Ниша и читаве југоисточне Србије. Али отуда и свирепост бугарских војника и комита (која ће кулминирати само пар месеци по успостављању новог поретка, а нарочито током 1917. и 1918. године) према свим слојевима нишког становништва које се није мирило са нестанком Србије и које је одбијало да прихвати бугарски национални идентитет.

Резиме

Прошлост Ниша из времена окупације (1915–1918) у историографији је фрагментарно обрађена. Разлог несистематског проучавања овог проблема лежао је у недостатку примарних историјских извора на основу којих би се реконструисала слика о деловању, мерама и потезима бугарске окупационе управе у долини Нишаве (1915–1918).

Користећи се грађом из домаћих архива и архива Републике Бугарске, рад пружа нова сазнања о општим приликама у Нишу по уласку бугарских и немачких окупационих трупа. Доноси и податке о здравственим условима, заробљавању српских рањеника и војника, као и о заплени наоружања, ратног, санитетског и другог вредног материјала који је окупатор затекао.

Уложивши напоре да у што краћем року формирају систем цивилне и војне власти на делу територије окупиране Србије коју су назвали *Бугар-Моравом*, Бугари су Ниш одредили за седиште Војно-инспекцијске области Морава. Током првих месеци окупације становништво Ниша и околине било је изложено бројним непријатностима и злоделима. У непочинствима над цивилима нарочито су се истицали немачки војници, којима је Ниш био транзитна станица. Како је време одмицало, ни припадници бугарских окупационих снага нису остали имуни на терорисање цивила. Претње смрћу у случају скривања оружја, реквизиција крупне стоке, ограничавање слободне кретања, присилни рад и интернација Срба постали су свакодневна појава.

Sources and Literature

- Arhiv Jugoslavije: Ministarstvo vera Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1929 (1918–1933); Ministarstvo inostranih poslova.
- Arhiv Srbije. Vojni generalni guverman, Zbirka plakata.

- Centralen voenen arhiv Veliko Trnovo.
- Istorijski arhiv Niš. Lični fond Stojana Novakovića.
- Skupština opštine Niš. Matična služba, Knjige rođenih.
- Vojni Arhiv, Beograd. Fond Vojske Kraljevine Srbije.

- *Amtliche Kriegs-Depeschen nach Berichten des Wolff'schen Telegr.-Bureaus*, 3, Band 1. August 1915 bis 31. Januar 1916. Berlin, 1916.
- *Bylgarskata armija vy Svhtovnata vojna 1915–1918 g*, tomy IV. Sofija: Ministerstvo na vojnata shtab na armijata-voenno-istoricheska komisija, 1940. (cyrillic)
- *Bylgarskata armija vy Svhtovnata vojna 1915–1918 g*, tomy V. Sofija: Ministerstvo na vojnata shtab na armijata-voenno-istoricheska komisija, 1946. (cyrillic)
- *Društvo Crvenog Krsta Kraljevine Jugoslavije (Spomenica 1876–1936)*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1936.
- Dold, Daglas M. *Avantura na Balkanu 1915*, prir. Dožić Ljiljana. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2018. (cyrillic)
- Đokić, Nebojša. „Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji 1915. godine“. *Leskovački zbornik LVII* (2007), 147–157.
- Joksimović, Sekula. „Toplički ustanak u svetlu bugarske dokumentacije“. *Toplički ustanak 1917. godine*, ur. Borivoje Popović, 330–346. Beograd: Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca, 1997. (cyrillic)
- Kazimirović, Vasa. *Nikola Pašić i njegovo doba 1845–1926*, knjiga II. Beograd: Nova Evropa, 1990. (cyrillic)
- Marjanović, Petko. *Toplički ustanak 1917. godine*. Prokuplje: Ekstra BIS, 2017. (cyrillic)
- Mitrović, Andrej. *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Beograd: CK3, 1984. (cyrillic)
- Mutafov, Hristo. *Prz Srbija V pohod s 9-ta divizija*. Sofija: Pечатница Radikal, 1917. (cyrillic)
- *Niš ratna prestonica Srbije 1914/1915*, prir. Bojana Nešić. Niš: Narodni muzej Niš, 2014.
- *Ratna prestonica Niš 1914–1915*, prir. Vidosav Petrović. Niš: Prosveta, 1996. (cyrillic)
- Ševcova, Galina Igorevna. *Ruska dobrotvorna pomoć u Srbiji u ratovima 1912–1917*. Beograd: Infinitas-Knjigakomerc, 2010. (cyrillic)
- Shkodrov, Georgi Vasilev, Kiril Hristov. *Bojna istorija na 10-i peh. rodopski polk*. Sofija: Pечатница na Voенно-knigoizdatelskija fond, 1942. (cyrillic)
- *The accusation against Bulgaria official documents presented to the peace conference by bulgarian dlegation*. Chicago, Illinois, 1919.
- *Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca*, knjiga XI: Opšte odstupanje srpske vojske – prva faza: odstupanje glavne snage na zapadnu i južnu Moravu. Beograd: Štamparija „Ujedinjenje“, 1927. (cyrillic)

- Vidanović, Predrag. *Pirotski kraj u evropskom vrtlogu 1912-1918*. Pirot: Istorijski arhiv Pirot, 2015. (cyrillic)
- *Niški Vesnik* 2000.
- *New York Tribune* 1915.
- *Srpske novine* 1916. (cyrillic)
- *The Farmer and Settler* 1916.
- *The Sphere* 1916.

Summary

Dejan D. Antić

Niš during the Occupation in World War I – Late 1915 and Early 1916

ABSTRACT: The paper deals with information regarding the events in and around Niš during the first few months of the occupation of the Kingdom of Serbia in the Great War (1915–1918). Based on both foreign and domestic documents, the paper also analyzes the processes and undertakings regarding the formation of civil and military governments by the occupying forces, with special focus on the Serbian civilians and the health issues in the city itself.

KEY WORDS: Niš, Bulgarian Occupation, Bulgarians, the German Army, Serbian People

Historiography has only partially analyzed the period of the occupation of Niš (1915–1918). The unsystematic study of this period was due to the lack of primary historical sources needed to get a full-scale picture of the actions and measures taken by the Bulgarian occupation government in the Nišava River valley (1915–1918).

Based on sources obtained from both local and Bulgarian archives, this paper offers new findings on the overall situation in Niš after the arrival of the Bulgarian and German occupation troops. It also gives new data on the health conditions, capturing of healthy and injured Serbian soldiers, seizing arms, military and health supplies, and other valuable materials found by the invading forces.

The Bulgarians made Niš the center of the Morava military inspection district, hastening to form a civilian and military government on the occupied territory, which they named Bulgarian Morava. In the first few months of occupation, the inhabitants of Niš and nearby areas were exposed to numerous atrocities. In committing these crimes the German soldiers, for whom Niš was a transit station, rose to notoriety. As time went by, the Bulgarian soldiers joined them in committing atrocities against the civilians. Death threats for concealing weapons, requisition of cattle, limiting freedom of movement, forced labor, and incarcerations were happening on a daily basis.